

Dorota Leonarska
Instytut Socjologii
UKSW

WPROWADZENIE DO TWÓRCZOŚCI PROFESOR MARGARET S. ARCHER
Introduction to professor Margaret S. Archer's Theory

ABSTRAKT

Niniejszy artykuł ma na celu przybliżenie polskiemu czytelnikowi twórczości Margaret S. Archer, współczesnej brytyjskiej socjolog, teoretyk społeczeństwa, przedstawicielki krytycznego realizmu społecznego i analitycznego dualizmu. W artykule dokonano przeglądu najważniejszych dzieł M. S. Archer, w których wypracowała ona całościową i spójną teorię społeczną. Jej badania dotyczą zasadniczo problemów struktury i sprawstwa, morfogenezy i morfostazy, zmiany społecznej, a także refleksyjności i konwersacji wewnętrznej. M. S. Archer sprzeciwia się w swojej pracy redukcjonistycznym, czyli konflacyjnym podejściom w naukach społecznych. Jej koncepcje stanowią istotny wkład do współczesnej teorii społecznej i wchodzi w dialog z koncepcjami takich socjologów, jak: Anthony Giddens, Pierre Bourdieu czy Ulrich Beck.

Słowa kluczowe: filozofia nauk społecznych, Margaret Archer, morfogeneza, realizm krytyczny, sprawstwo, teoria społeczna

ABSTRACT

The purpose of this article is to introduce the Polish reader to the work of Margaret S. Archer, contemporary British sociologist, social theorist, prominent representative of critical realism and analytical dualism. This article provides a brief review of Margaret Archer's most important publications, in which she has elaborated a complete and coherent social theory. Her research has fundamentally been concerned with the problem of structure and agency, morphogenesis and morphostasis, social change, as well as reflexivity and the internal conversation. Her concepts constitute an important contribution to contemporary social theory and enter into the debate with concepts of other sociologists, such as Anthony Giddens, Pierre Bourdieu or Ulrich Beck, to name but a few.

Keywords: agency, critical realism, Margaret Archer, morphogenesis, philosophy of social science, social theory

WPROWADZENIE

Margaret Scotford Archer jest jednym z najbardziej znanych współczesnych socjologów. Brytyjska teoretyk społeczeństwa jest przedstawicielem nurtu w socjologii i szerzej, w naukach społecznych, zwanego krytycznym realizmem społecznym. Rozwija się on od lat 70. ubiegłego wieku, za sprawą wielu teoretyków społecznych inspirowanych pracami brytyjskiego filozofa, Roya Bhaskara [Archer, 2013: XII].

Margaret S. Archer wprowadziła do tego nurtu wiele nowych koncepcji; jej prace stanowią prawdziwie oryginalny wkład w kwestie dotyczące natury ontologii społecznej i wyjaśniania socjologicznego, szczególnie w zakresie wzajemnego oddziaływania struktury i sprawstwa, procesów zmiany społecznej, rozumianej jako morfogeneza, a ostatnio refleksyjności oraz konwersacji wewnętrznej. Mimo tego twórczość naukowa M. S. Archer pozostaje jeszcze mało znana na naszym polskim gruncie. Co więcej, wydaje się, że to filozofia, a nie socjologia, okazuje się być obszarem naukowym bardziej otwartym i podatnym na jej koncepcje. Proponując pewną filozofię nauk społecznych, brytyjska socjolog buduje mosty pomiędzy socjologią a filozofią na wiele sposobów, z których niezbyt chętnie korzystają współcześni socjolodzy i filozofowie. Tym sposobem usiłuje przełamywać owe sztucznie wytworzone podziały.

Socjologia nie powinna się zamykać na teorie społeczne, które, jak ukazuje M. S. Archer, stanowią podstawę i pewne zaplecze, niezbędne i użyteczne dla badaczy zajmujących się prowadzeniem empirycznych badań naukowych. Będąc dzisiaj w przeważającej mierze nauką właśnie empiryczną, socjologia wciąż pozostaje nauką teoretyczną; do jej zadań należy zatem budowanie teorii. Funkcją teorii socjologicznej jest wyprzedzanie socjologii empirycznej. Powinna ona konstruować nowe koncepcje teoretyczne, budować perspektywy rozwojowe i uogólniać wyniki badań empirycznych. Można zaryzykować stwierdzenie, że wieloletnia praca M. S. Archer poświęcona jest właśnie wykonywaniu wyżej wymienionych zadań. Niniejszy tekst należy potraktować jako wprowadzenie do obszernej twórczości M. S. Archer oraz zarys jej podstawowych koncepcji, który może stanowić dla czytelnika początek do dalszego odkrywania tej ważnej i wymagającej twórczości.

MARGARET S. ARCHER: WYKSZTAŁCENIE I DOROBEK NAUKOWY

Margaret S. Archer ukończyła studia z socjologii w *London School of Economics* (LSE), gdzie uzyskała tytuł doktora na podstawie rozprawy pt. *The Educational Aspirations of English Working Class Parents: Their Formation and Influence on Children's School Achievements*. Następnie odbyła staż podoktorski w *L'Ecole Pratique des Hautes Etudes* na Sorbonie w Paryżu. Pod koniec lat 60. XX w. pracowała także w zespole Pierre'a Bourdieu. To między innymi za jej sprawą wydawnictwo Sage podjęło się tłumaczenia i wydania książek P. Bourdieu w języku angielskim. M. S. Archer wykładała w Cambridge i w LSE, a na Uniwersytecie w Warwick pracuje do dzisiaj. To na tej ostatniej uczelni otrzymała tytuł profesorski w 1979 r. M. S. Archer wykłada także na Politechnice Federalnej w Lozannie, która jest jedną z dwóch federalnych uczelni w Szwajcarii. Obecnie, jako profesor i dyrektor *Centre d'Ontologie Sociale du College des Humanites*, kieruje projektem „Od nowoczesności do morfogenezy” (*From Modernity to Morphogenesis*) [PASS, 2015a].

W latach 1972–1982 Margaret S. Archer była redaktorem *Current Sociology*, oficjalnego czasopisma Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego (ISA). W 1986 r. na 12. Światowym Kongresie Socjologii, została wybrana na prezydenta Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego. Jest ona pierwszą kobietą, która pełniła tę funkcję (kadencja 1986–1990) [ISA, 2015]. Ponadto M. S. Archer jest członkiem założycielem Papieskiej Akademii

Nauk Społecznych, ciała doradczego powołanego w 1994 r. przez Papieża Jana Pawła II, w celu doradzania papieżowi w sprawach katolickiej nauki społecznej. M. S. Archer jest także członkiem założycielem *Academy of Learned Societies in the Social Sciences* oraz członkiem zarządu Centrum Realizmu Krytycznego. W marcu ubiegłego roku Papież Franciszek mianował Margaret S. Archer Rektorem Papieskiej Akademii Nauk Społecznych [PASS, 2015b].

M. S. Archer opublikowała 13 książek, 7 z nich zostało przetłumaczonych, w tym jedna na język polski. Była redaktorem lub współredaktorem 14 książek i opublikowała ponad 60 artykułów do 2004 r. Jej najbardziej znane prace to dwie trylogie. Pierwsza z nich ukazała się między 1988 a 2000 r. Jej tematem jest morfogenetyczne i morfostatyczne podejście do zmiany społecznej. Te książki to: *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach* [Archer, 1995], *Culture and Agency* [Archer, 1988] oraz *Being Human: the Problem of Agency* [Archer, 2000], ostatnią przetłumaczyła na język polski Agata Dziuban, książkę opublikował Zakład Wydawniczy Nomos w 2013 r. jako: „Człowieczeństwo: problem sprawstwa” [Archer, 2013]. Druga trylogia została opublikowana między 2003 a 2012 r. i jej motywem przewodnim jest konwersacja wewnętrzna oraz relacyjna refleksyjność rozumiana jako mechanizm pośredniczący między strukturą a sprawstwem. Trylogia ta składa się z następujących książek: *Structure, Agency and the Internal Conversation* [Archer, 2003], *Making our Way Through the World: Human Reflexivity and Social Mobility* [Archer, 2007] oraz *The Reflexive Imperative in Late Modernity* [Archer, 2012]. W czerwcu 2015 r., w Cambridge University Press ukazała się praca napisana wspólnie z Pierepaolo Donatim, pt. *The Relational Subject* [Donati, Archer, 2015].

ROZWÓJ TEORII SPOŁECZNEJ MARGARET S. ARCHER

Teoria społeczna Margaret S. Archer stanowi spójną całość, która na przestrzeni lat została wypracowana w jej licznych publikacjach. Poniżej przedstawiono krótki zarys najważniejszych publikacji; każda z nich stanowi autonomiczne dzieło, ale także wpisuje się w szerszy kontekst teorii Archeriańskiej. W trakcie stażu podoktorskiego na Sorbonie uczona zainteresowała się pojęciem struktur (czyli tym, skąd one pochodzą i w jaki sposób wywierają swoje wpływy na rzeczywistość społeczną i ludzką). Były to czasy burzliwych wydarzeń 1968 r. Przez kolejne siedem lat M. S. Archer pracowała nad wyjaśnianiem procesów strukturyzowania się narodowych systemów edukacji oraz zrozumieniem ich konsekwencji dla interakcji i zmiany edukacyjnej. *Social Origins of Educational Systems* [Archer, 1979] to – zdaniem samej autorki – kluczowa książka w zrozumieniu jej dalszych badań i pracy naukowej. Jej twórczość zasadniczo dotyczy problemu struktury i sprawstwa. M. S. Archer dowodzi, iż są one nieredukowalnymi bytami ze swoistymi emergentnymi własnościami i siłami. Z tego założenia wylania się pytanie o sposób, w jaki należy budować teorie dotyczące wzajemnego oddziaływania między społeczeństwem, kulturą, strukturą i ludzkimi podmiotami działania [Archer, 2015].

Ci, którzy przeczytają to 854-stronicowe dzieło, dostrzegą, że filozofia nauk społecznych, która dotychczas była podzielona pomiędzy konkurującymi nurtami, jakimi są metodologiczny indywidualizm i metodologiczny kolektywizm, dostarcza niezadowolającej podstawy do budowania teorii o strukturalnych własnościach i siłach. M. S. Archer argumentuje, że teoria społeczna jest obciążona pewnym rodzajem redukcjonizmu, któremu nadała nazwę „konflacja”. Konflacja tłumi emergentne relacje na trzy sposoby. Po pierwsze, odmawia się w jej ramach autonomii sprawstwu, a przyznaje struktrodom, co można nazwać „konflacją odgórną”, po drugie, odmawia się autonomii struktrodom, a przyznaje sprawstwu – „konflacja oddolna”. Po trzecie, autonomia jest połączona w „konflacji centralnej”, gdzie struktura i sprawstwo są wzajemnie

konstytutywne; zasadniczym przykładem konflacji centralnej jest teoria strukturacji Anthony'ego Giddensa. M. S. Archer proponuje antyredukcyjną teorię: podejście analitycznego dualizmu. Chociaż dostrzega ona współzależność struktury i sprawstwa, utrzymuje zarazem, iż operują one w dwóch różnych skalach czasowych.

Już w tej książce można dostrzec zarys podejścia morfogenetycznego, które zostaje w pełni rozwinięte w dalszej jej twórczości. Podejście to ukazuje sposób, w jaki warunkowanie strukturalne (które posiada pierwszeństwo czasowe, jest względnie autonomiczne, posiadając jednak siły przyczynowe) warunkuje społeczną interakcję, która z kolei prowadzi do strukturalnego przepracowania. To właśnie ten schemat: „warunkowanie strukturalne – społeczna interakcja – strukturalne przepracowanie” znajduje się u podstaw całej pracy M. S. Archer.

Kolejnym filarem teorii brytyjskiej socjolog, obok struktury, jest kultura. Zagadnienie to jest przedmiotem książki, która ukazała się w 1988 r. W *Culture and Agency: the Place of Culture in Social Theory* [Archer, 1988], brytyjska socjolog poruszyła kwestię strukturyzowania kultury i instytucji społecznych. Autorka przedstawia kulturę jako obiektywne zjawisko, podobnie jak „Trzeci Świat” Karla Poppera, dokonując rozróżnienia pomiędzy ontologicznym statusem kultury i sposobem, w jaki jest ona rozumiana przez ludzi, grupy czy klasy. Innymi słowy, M. S. Archer argumentuje, że kultura nie jest „społecznością podzielanych znaczeń”. Z jednej strony, istnieje system kulturowy, który jest pełen komplementarności i sprzeczności, z drugiej zaś – istnieje społeczno-kulturowa interakcja, z której czerpią ludzie, przyczyniając się do rozwoju poszczególnych części systemu kulturowego – zgodnie z interesami i celami poszczególnych osób. We wspomnianej publikacji (a także w późniejszej twórczości M. S. Archer) można dostrzec wpływy czterech intelektualistów (nie licząc wspomnianego już Roya Bhaskara), są nimi: Karl Popper, Ernest Gellner i Tom Bottomore (wszyscy byli wykładowcami M. S. Archer w LSE), a także David Lockwood, brytyjski socjolog, którego 14-stronicowy artykuł, dotyczący rozróżnienia pomiędzy integracją systemu społecznego i integracją systemową¹ przyczynił się do rozwoju teorii społecznej Margaret S. Archer. To rozróżnienie stało się podstawą rozwijanego przez uczoną analitycznego dualizmu w badaniach nad strukturą i sprawstwem.

Podejście morfogenetyczne, którego rysy można dostrzec już w poprzednich dwóch książkach, zostało w pełni rozwinięte przez M. S. Archer dopiero po przeczytaniu dzieła Roya Bhaskara pt. *The Possibility of Naturalism*, które ukazało się w 1979 r. [Bhaskar, 1979]. To również w tym czasie M. S. Archer zaangażowała się w prace grupy naukowców rozwijających teorię krytycznego realizmu społecznego. Książka R. Bhaskara i współpraca z innymi twórcami tego nurtu umożliwiły M. S. Archer rozwinięcie ontologii podejścia morfogenetycznego. Została ona przedstawiona w książce pt. *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach* [Archer, 1995]. M. S. Archer przeciwstawia w swojej teorii morfogenezę i morfostazę. Pierwsze pojęcie odnosi się do tych procesów, które mają tendencję do rozbudowy bądź zmiany formy, struktury czy stanu danego systemu, drugie zaś oznacza te procesy w złożonym systemie, które zachowują wspomniane elementy bez zmian. Książka ta została napisana z zamiarem dostarczenia przydatnych i użytecznych ram dla badaczy społecznych prowadzących badania empiryczne, w dziedzinach, w których się specjalizują. M. S. Archer ukuła też termin „elizjonizm” (*elisionism*). Jest to stanowisko filozoficzne obejmujące różne teorie społeczne. Teorie elizjonistyczne są

¹ „Integracja systemu społecznego opiera się na relacjach komplementarności i sprzeczności między elementami systemu społecznego, natomiast integracja społeczna odnosi się do relacji współpracy i konfliktu pomiędzy grupami społecznymi” [Archer, 2013: XVI].

różnorodne, jednak łączy je założenie, że społeczeństwo (czy wszystko to, co przynależy do porządku społecznego) i jednostka nie mogą zostać rozdzielone. Elizjonizm jest często przeciwstawiany holizmowi czy atomizmowi.

Do tego momentu, w teorii społecznej – w tym także w krytycznym realizmie, leżącym u podstaw teorii M. S. Archer – znacznie więcej miejsca poświęcono konceptualizacji sposobu, w jaki strukturalne i kulturowe własności społeczeństwa są przekazywane podmiotom działania i warunkują ich poczynania, niż drugiej stronie tego równania, mianowicie sposobowi, w jaki wspomniane własności są odbierane przez podmioty działania, i jak owe podmioty na nie odpowiadają. To właśnie tę jednostronność M. S. Archer usiłuje pokonać w swoich kolejnych trzech książkach.

Brytyjska socjolog utrzymuje, że realistyczna teoria społeczna adekwatnie skonceptualizowała sposób, w jaki strukturalne i kulturowe własności emergentne oddziałują na nas, ludzi. Kształtują one sytuacje, w których się znajdujemy, co sprawia, że z jednej strony, podlegamy różnym ograniczeniom, a z drugiej – korzystamy z wielu możliwości. W tych sytuacjach pełnych ograniczeń i możliwości zawsze znajduje się podmiot działania, który jest jednostką aktywną ze swoimi odrębnymi własnościami i siłami. Kim są te podmioty działania? W jaki sposób nabywają one i rozwijają poczucie jaźni, tożsamość osobistą i tożsamość społeczną?

Powyższe pytania są przedmiotem książki pt. *Being Human: the Problem of Agency* [Archer, 2000]. To w niej autorka promuje wizję człowieka jako aktywnego podmiotu działania, refleksyjnego, utrzymującego relacje ze wszystkimi porządkami rzeczywistości: społecznym, naturalnym i praktycznym. Jest to człowiek „wielowarstwowy”, na którego składają się jaźń, tożsamość osobista i tożsamość społeczna. Przeciwstawia się tym samym ograniczonym, konfliktownym wizjom człowieka, które promują współczesne nauki społeczne. Zubożały model człowieka, wywodzący się z teorii racjonalnego wyboru, który dokonuje jedynie bilansu zysków i strat, M. S. Archer nazywa „człowiekiem nowoczesności” (społeczeństwo nie ma żadnego wpływu na jego ukształtowanie), a przesocjalizowaną wizję człowieka, w pełni uzależnionego od społeczeństwa, zakotwiczonego w dialogu ze społeczeństwem, nazywa „istotą społeczną” [Archer 2000].

W książce tej pojawia się zapowiedź tematu kolejnego dzieła M. S. Archer, mianowicie refleksyjności. Autorka wskazuje, że refleksyjność jest jedną z najważniejszych własności ludzkich. To za jej sprawą podmiot działania rozważa swoje społeczne okoliczności, środowisko, w którym się znajduje, odnosząc je do swoich trosk osobistych. Refleksyjność okazuje się ostatnim istotnym powiązaniem w procesie, w którym struktura jest zapośredniczona przez sprawstwo. Na pytanie „w jaki sposób następuje to zapośredniczenie?” autorka udziela odpowiedzi w książce pt. *Structure, Agency and the Internal Conversation* [Archer, 2003]. Jest nią konwersacja wewnętrzna, którą prowadzą zwykle podmioty działania. Każdy człowiek podejmuje się refleksyjnego rozważania nad osobistymi troskami w relacji do swojego społecznego kontekstu oraz nad swoimi społecznymi kontekstami w świetle swoich trosk. Te ograniczenia i możliwości są rozważane w powiązaniu z „projektami” człowieka, które zostały świadomie zdefiniowane, aby realizować jego troski. Projekty te zostają następnie przekształcone w praktyki, które umożliwiają nam robienie tego, na czym nam zależy i bycie tym człowiekiem, którym chcemy być w zamieszkiwanym przez nas społeczeństwie. W tym procesie ludzie kształtują samych siebie, swoje sposoby działania czy szerzej – sposoby życia (*modi vivendi*) i przyczyniają się do przekształcania społeczeństwa i świata.

Poza wyżej wspomnianymi trzema porządkami rzeczywistości, w których funkcjonuje ludzki podmiot działania, M. S. Archer wprowadza czwarty – autonomiczny wobec pozostałych – porządek transcendentny. Dokonuje tego w opublikowanej w 2004 r. książce pt. *Transcendence: Critical Realism and God* (której współredaktorami są Andrew Collier i Douglas Porpora) [Archer, Collier, Porpora, 2004]. W książce tej autorzy poddają krytyce ideę ateizmu, jako „ustawienia domyślnego”, pewną oczywistość, intelektualny motyw przewodni w świecie akademickim, w którym religia postrzegana jest jako ekscentryczność. Autorzy *Transcendence...* usiłują ustanowić równe warunki dla religijnego i sekularnego myślenia. Poddają krytyce typ relatywizmu, zgodnie z którym, wierzenia religijne nie mogą być przedmiotem racjonalnej argumentacji. Obecnie bowiem oczekuje się, że religijne twierdzenia o prawdzie spełnią empiryczne kryteria dowodu, a gdy nie są w stanie tego uczynić, wiara religijna staje się przedmiotem hermeneutyki podejrzenia. Autorzy otwierają debatę dotyczącą kwestii religijnych w krytycznym realizmie. Ukazują także, że krytyczny realizm może okazać się wartościowy dla teologii i badań religijnych.

Kolejna książka M. S. Archer pt. *Making our way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility* ukazała się w 2007 r. [Archer, 2007]. Autorka dowodzi w niej, że różne rodzaje dominujących trybów refleksyjności mają wewnętrzne konsekwencje dla podmiotów działania i poszczególne zewnętrzne konsekwencje dla społeczeństwa.

W *The Reflexive Imperative in Late Modernity* [Archer, 2011] Archer utrzymuje, że zmiany milenijne coraz bardziej kształtują i oddalają porządek społeczny od parametrów nowoczesności. Nowa globalna struktura i geograficzna redystrybucja nowych możliwości (przysłonięte obecnie jednostronną troską o ryzyko), w połączeniu z migracją, upowszechnieniem edukacji i rozprzestrzenianiem się nowych umiejętności odbiło się na charakterze samej refleksyjności. Przyspieszone procesy morfogenezy, zarówno strukturalnej, jak i kulturowej prowadzą do spadku znaczenia działań rutynowych i wzrostu znaczenia zindywidualizowanych odmian refleksyjności. Tym samym wzrasta liczba jednostek poszkodowanych, czyli tych, które doświadczają zaniepokojenia i dezorientacji wynikających z pękniętej (*fractured*) refleksyjności. Nowa logika nieustających możliwości wymaga od podmiotów działania dokonywania ciągłej korekty i aktualizacji osobistych projektów, co odrzuca możliwość ustanowienia niezmiennego sposobu życia (*modus vivendi*). Innymi słowami, konieczność (imperatyw) bycia refleksyjnym nasila się wraz z końcem rutynowego działania i potrzebą definiowania siebie, swojego sposobu życia i relacji wobec społeczeństwa wciąż na nowo.

W czerwcu bieżącego roku ukazała kolejna książka M. S. Archer, napisana we współpracy z włoskim socjologiem, przedstawicielem socjologii relacyjnej, Pierpaolo Donati, pt. *The Relational Subject* [Donati, Archer, 2015]. Obecnie wielu teoretyków społecznych nazywa samych siebie „socjologami relacyjnymi”, ale określenie to jest różnie rozumiane. Większość z tych badaczy przyjmuje „płaską ontologię”, która zajmuje się wyłącznie relacjami dwustronnymi pomiędzy dwoma podmiotami działania. W konsekwencji nie są w stanie wyjaśnić kontekstu, w którym tworzą się relacje, ani ich skutków. Autorzy tej publikacji przyjęli odmienne podejście, w którym sama relacja jest postrzegana jako własność emergentna, z wewnętrznymi skutkami przyczynowymi dla uczestników danej relacji i zewnętrznymi dla społeczeństwa. Ich podejście można nazwać „relacyjnym realizmem”, chociaż sugerują, iż także realistom nie powiodło się badanie „podmiotu relacyjnego”.

ZAKOŃCZENIE

Bogata twórczość naukowa Margaret S. Archer wciąż pozostaje do odkrycia i zgłębienia w polskiej nauce, szczególnie w socjologii i filozofii. Ukazuje ona, iż konstruowanie teorii społecznej jest wciąż możliwe, a nawet potrzebne we współczesnej „płynnej” rzeczywistości. Twórczość brytyjskiej socjolog stanowi ważny głos w starej debacie w socjologii dotyczącej relacji między społeczeństwem a jednostką (w ujęciu archeriańskim, między strukturą a sprawstwem), a także rzuca nowe światło na miejsce człowieka w tym społeczeństwie, jego refleksyjność, tożsamość osobistą i społeczną, aktywne działanie i sprawstwo.

BIBLIOGRAFIA

- Archer M. S., (1979) *Social Origins of Educational Systems*, Sage, London.
- Archer M. S., (1988) *Culture and Agency: the Place of Culture in Social Theory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Archer M. S., (1995) *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Archer M. S., (2000) *Being Human: the Problem of Agency*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Archer M. S., (2003) *Structure, Agency and the Internal Conversation*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Archer M. S., (2007) *Making our Way Through the World: Human Reflexivity and Social Mobility* Cambridge University Press, Cambridge.
- Archer M. S., (2012) *The Reflexive Imperative in Late Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Archer M.S., (2013) *Człowieczeństwo: problem sprawstwa*, tłum. A. Dziuban, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Archer M. S., Collier A., Porpora D., (2004) *Transcendence: Critical Realism and God*, Routledge, London.
- Archer M. S., (2015) *Research Interests*, The Centre for Social Ontology http://socialontology.org/?page_id=75 [dostęp 2015-06-15].
- Bhaskar R., (1979) *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Routledge, London.
- Donati P., Archer M. S. (2015), *The Relational Subject*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ISA (2015), *Margaret Archer*, International Sociological Association, <http://www.isa-sociology.org/about/presidents/isa-president-margaret-archer.htm> [dostęp 2015-06-15].
- PASS (2015a), *Margaret S. Archer (President)*, The Pontifical Academy of Social Sciences <http://www.pass.va/content/scienze-sociali/en/academicians/ordinary/archer.html> [dostęp 2015-06-15].
- PASS (2015b), *Council*, The Pontifical Academy of Social Sciences <http://www.pass.va/content/scienze-sociali/en/about/council.html> [dostęp 2015-06-15].